

Aandacht voor de complexe beleving van creativiteit

Een onderzoek binnen een creatieve mbo-vakschool

Essay

Master Kunsteducatie - ArtEZ Zwolle
Unit 6 - Arts Education Interventions - Part B
E. Copini (HOU) - G. Vegter (artistiek praktijkdocent)
A. Rass (tutor) - E. Veldpape (coördinator Master Kunsteducatie)
17 augustus 2020

Laura Nieuwenhuis
Studentnummer 1538518

Inhoud

Voorwoord	3
Inleiding	5
1. Creativiteit en de situatie	6
Hoe kan binnen het creatieve mbo-onderwijs het bewustzijn van de complexe beleving van creativiteit vergroot worden?	
Wat betekent creativiteit in deze context?	
2. Creativiteit en de moeilijkheden	8
Wat ervaren creatieve mbo-studenten aan moeilijkheden?	
Welke moeilijkheden ervaren mijn creatieve collega's?	
3. Creativiteit en de invloeden	11
Wat is van invloed op creativiteit?	
Wat maakt dat de beleving van creativiteit als complex kan worden ervaren?	
4. Creativiteit en het bewustzijn	14
Wat kan bijdragen aan het vergroten van bewustzijn?	
De briefwisseling	
De comfortzone - deel 1	
De comfortzone - deel 2	
5. Creativiteit en de begeleiding	16
Wat is de rol van de docent?	
6. Creativiteit en aandacht voor de complexe beleving	18
Een terugblik	
Uitkomst - De complexe beleving van creativiteit	
Aanbeveling - Aandacht voor de complexe beleving	
Momentum	
Nawoord	20
Dankwoord	21
Literatuurlijst	23

The troubles, 2019

Voorwoord

Ik probeer al twee jaar mijn eigen creatief proces te doorgronden door te duiden in beeld om dit te begrijpen en misschien eens te accepteren.¹ Aan het begin van deze studie ben ik begonnen met het vertalen van fotografie naar (heel veel) papieren prints om deze vervolgens te verwerken op een collage-achtige wijze, vaak laag over laag. Door zoveel mogelijk zonder oordeel te werken heb ik geprobeerd mijn eigen zelfkritiek op wat ik bedenken en maken te omzeilen. Deze is zo aanwezig dat ik mezelf vaak onnodig tegenhoud.

Ik dacht altijd dat ik een dromer was die niet zo goed kan handelen. Ik kom er steeds meer achter dat het ook anders kan, *ik* kan het ook anders. In plaats van dromen en denken, kan ik ook dromen en tegelijkertijd (onderzoekend) handelen. Dit neem ik alvast mee.

De volgende stap is voor mij een hele lastige, ik hou van het proces en de mogelijkheden die blijven ontstaan. Ik geef wat minder om de uitkomst, zeker zolang ik het nog niet weet. Bij mij is het proces regelmatig de uitkomst, al is dat vaak niet helemaal de bedoeling. Nu ik dit pas echt door heb, kan ik een volgende stap (leren) zetten.

In een eerdere fase heb ik mijn creatief proces proberen te omschrijven. Als beeldend kunstenaar werk ik heel langzaam. Ik beweeg heel traag. Mijn creatief en maakproces vertaalt zich in tijd, ritme en vorm als onvoorspelbare tempowisselingen, van heel traag tot heel snel, met tussenpozen en veel stilstand. Ik ga heen en weer en weer terug, ik draai rond, ga op en neer en begin weer opnieuw.²

Wat ik in deze omschrijving over het hoofd heb gezien, of (on)bewust heb genegeerd, is de strijd die bij (mijn) creativiteit komt kijken. Ik ben verder gegaan, op zoek naar de strijd die ikzelf ervaar. Dit loopt als een rode draad door de verschillende fases van de studie heen.

Lange tijd heb ik gedacht dat ik hier alleen in was. Er werd en wordt weinig tot niet gepraat over de 'donkere' kant van creativiteit, en wat dit dan inhoudt. Niet op de kunstacademie³ en ook niet tijdens mijn opleiding tot docent beeldende kunst en vormgeving. Is het iets wat een ieder voor zich moet uitzoeken of zouden we elkaar kunnen helpen?

Begrijp me niet verkeerd, ik ervaar het proces regelmatig als moeilijk maar vind het ook ongeveer het mooiste dat er bestaat. Creativiteit geeft mij veel terug zoals onder andere inzichten in mijzelf, de ander en de wereld om mij heen. Maar ook antwoorden, herkenning en verbinding. Maar het is er niet zomaar.

Ik ben aan deze studie begonnen om inzicht te krijgen in mijn eigen manier van werken, als kunstenaar en als docent en hoe ik graag zou willen werken, in de verbinding van het kunstenaar-docent zijn. Ik werk heel intuïtief, als kunstenaar maar ook als docent, en ik kan niet altijd de woorden vinden om te vertellen waar ik mee bezig ben. Ik heb regelmatig het gevoel dat ik verkeerd begrepen word en vraag me dan af of ik het zelf wel begrijp. Dit vind ik heel lastig en regelmatig onzekermakend. Soms denk ik dat ik een vertaler nodig heb, zo anders lijkt mijn taal. Ik voel me dan zo ongemakkelijk dat ik helaas ook een bepaalde weerstand opgebouwd heb om mijn ideeën en zienswijze te vertellen en uit te leggen, en te delen. Dat is de tweede reden geweest om deze master te gaan doen, om opnieuw te leren praten.

Het is een persoonlijk onderzoek geworden en tegelijkertijd mijn persoon overstijgend. Het is geen zoektocht naar antwoorden maar het is eerder een aanzet tot bewustzijn en aandacht.

---

¹ Naast docent beeldende kunst en vormgeving ben ik autonoom beeldend kunstenaar.

² In Statement U1 'Tijd voor de innerlijke beweging'

³ AKV/St. Joost in Den Bosch, richting autonoom beeldende kunst.

Inleiding

Als kunstenaar-docent⁴ geef ik les aan leerjaar 2 tot en met 4 op een ambitieuze creatieve mbo-vakschool⁵.

Deze school wil hét portaal van de creatieve industrie zijn, op de website staat te lezen: "Waar de rest stopt, gaan wij door" (SintLucas, z.d.).

Op deze school zie ik studenten (17-22 jaar oud) werken met enthousiasme, maar ik zie ook studenten afknappen, afhaken en werken met (veel) tegenzin. Daarnaast lijken andere studenten té comfortabel te blijven. Het enthousiasme heb ik vaak plaats zien maken voor afkeer en weerstand.

Ik zie steeds meer studenten die last hebben van (licht) depressieve gedachten, onzekerheid en last van te veel twijfelen. Ook het niet kunnen omgaan met stress, faalangst, perfectionisme en een minimaal tot geen vermogen tot plannen komen veel voor. Veel studenten ervaren dan ook problemen tijdens hun opleiding. Helaas wordt er door docenten te vaak gedacht dat dit betekent dat een student niet (meer) wil.⁶ Voor een deel zijn de problemen te wijten aan leeftijd en onervarenheid maar ik zie studenten worstelen, en veel, heel veel, komt me bekend voor. Voor dat deel zou het mogelijk kunnen zijn dat studenten ontdekken dat creativiteit vaak hard werken blijkt te zijn en gepaard gaat met strijd (Sawyer (2006).

Ik vraag me af of er te makkelijk wordt gedacht over creativiteit. Zelfs in het creatieve onderwijs. In hoeverre zijn we ons echt bewust van wat creativiteit en de ontwikkeling hiervan vraagt?

---

⁴ Ik geef en ontwikkel de 'vakken' Creativity en Personality, en ook het Keuzedeel Voorbereiding hbo Kunstonderwijs.

⁵ SintLucas, zie <https://www.sintlucas.nl> voor meer informatie over de school.

⁶ Ik hoor dit regelmatig terug in studentenbesprekingen en rapportvergaderingen, maar ook van collega's buiten mijn team.

1. Creativiteit en de situatie

Freedom, detail, 2020

We leven in de tijd van het neoliberalisme waarin je zelf verantwoordelijk wordt gehouden voor je eigen succes, en dus ook voor je eigen falen (Cornelis, 2020). Een tijd waarin tijd staat voor geld. Maar dit is ook de wereld waarin zo hard en duidelijk gevraagd wordt om creativiteit. Creativiteit waarbij tijd, ruimte en het maken van 'fouten' juist zo belangrijk zijn voor het proces (HKU, 2020).

Kunstwerken komen dan ook zelden tot stand in een volmaakte boog waarbij het artistiek pad van begin tot einde helder is. Veel vaker verloopt het beeldende proces met horten en stoten waarbij de kunstenaar pas achteraf weet welke afslag hij heeft genomen (Boessen, 2020).

Dit geldt net zo goed voor al het creatief werk en diens bedenker en maker.

Creativiteit gaat verder dan ideeën, verder dan verbeeldingskracht. Je moet er feitelijk iets voor doen (Robinson, 2009).

Wat zijn deze horten en stoten van het proces? En waarom praten we hier niet of zo weinig over? Het lijkt wel een taboe. Het is het niet, tenminste geen officieel taboe. Maar als dit onzichtbaar blijft, hoe kun je er dan mee leren omgaan? Hoe ontdek je dan dat het onderdeel is van het creatief proces?

Hoe kan binnen het creatieve mbo-onderwijs het bewustzijn van de complexe beleving van creativiteit vergroot worden?

Dit is een onderzoek naar de complexe beleving van creativiteit, gericht op de moeilijke(re) momenten tijdens het creatief proces. Creativiteit ontstaat namelijk meestal uit een combinatie van inspiratie en frustratie (Mieras, 2009) en de laatste krijgt vaak (te) weinig aandacht.

Creativiteit wordt gezien als een van de belangrijkste vaardigheden die nodig zijn om om te kunnen gaan met de snel veranderende wereld en de onzekere toekomst (SLO, 2019a). Het wordt bijna gezien als de ultieme oplossing, iedereen creatief. Maar creativiteit vraagt ook wat; moed, inzet en verlangen (Congdon, 2018). Dit lijkt in groot contrast te staan met de ervaren gevoelens en emoties van veel mijn studenten. Deze studenten (en vast ook vele anderen) komen onderweg twijfel, angst, onzekerheid en weerstand tegen. Is het dan niet belangrijk om hier meer aandacht te besteden zodat studenten leren doorzetten en gemotiveerd blijven, ook als iets moeilijk voelt of als moeilijk wordt ervaren? De vraag is dan ook:

Hoe kan binnen het creatieve mbo-onderwijs het bewustzijn van de complexe beleving van creativiteit vergroot worden?

Dit onderzoek ik aan de hand van de volgende onderwerpen:

- De moeilijkheden
- De invloeden
- Het bewustzijn
- De begeleiding

Hierbij horen de volgende deelvragen:

- Wat betekent creativiteit in deze context?
- Wat ervaren creatieve mbo-studenten aan moeilijkheden?
- Welke moeilijkheden ervaren mijn creatieve collega's?
- Wat is van invloed op creativiteit?
- Wat maakt dat de beleving van creativiteit als complex kan worden ervaren?
- Wat kan bijdragen aan het vergroten van bewustzijn?
- Wat is de rol van de docent?

Deze vragen probeer ik met dit actieonderzoek, als kunstenaar-docent, tussen studenten en collega's en met mijn eigen moeizame proces als katalysator, te beantwoorden.

Al handelend heb ik data verzameld, bekeken en bestudeerd zodat ik direct kon reageren op (niet wenselijke) uitkomsten (Mulder & Kolsteeg, 2019). Ik heb sporen gevolgd, losgelaten, verder uitgediept en onderweg de onderzoeksvraag aangepast waar nodig.

Ik ben me bewust van het feit dat ik een groot onderdeel van het onderzoek ben en er een duidelijke link is tussen de aard van de interventies en mijn persoonlijk handelen. Door gesprekken en een briefwisseling met collega's heb ik mijn eigen ervaringen, ideeën en inzichten proberen te verhelderen. Om objectiviteit te waarborgen (het blijft een persoonlijk onderzoek) heb ik een collega gevraagd mee te kijken naar de uitkomsten.

Ik benader het onderwerp vanuit verschillende invalshoeken, empirisch vanuit mijzelf, studenten en collega's (brieven en vragenlijsten), aangevuld met literatuuronderzoek en artistiek onderzoek en handelen (het verbeelden van mijn eigen proces en de verschillende interventies).

Wat betekent creativiteit in deze context?

Creativiteit gaat over het proces van het bedenken en het proces van het maken, het verbeelden. Verbeelding is het vermogen om je herinneringen (kennis, ervaringen, gevoelens) te manipuleren, combineren en bewerken en deze uit te drukken in (voor jou) nieuwe, persoonlijke en concrete, fysiek waarneembare vormen. Het heeft dus betrekking op het maken van artistieke en/of creatieve producten. Het is een van de manieren waarop je betekenis kunt geven aan jezelf, de ander en de wereld om je heen (Van Dorsten & Zernitz, 2020).

Creativiteit kan als een spier worden gezien die je kunt trainen (Kelley & Kelley, 2014), het is in principe voor iedereen mogelijk maar niet voor iedereen hetzelfde.

Het creatieve proces is een heel vrij proces, het is geen protocol dat je volgt om uit te komen bij het verwachte resultaat. Creativiteit gaat juist om de onverwachte uitkomst.

Met creativiteit verwijs ik in dit onderzoek naar een professionele creativiteit met bijbehorend creatief (ontwerp)proces. Na het afstuderen kunnen de mbo-studenten gaan werken in de creatieve sector, in loondienst of als zelfstandige, of stromen door naar het hbo (kunst)onderwijs. Met creativiteit en een eigen signatuur onderscheiden zij zich binnen hun vakgebied.

SLO (2019b) geeft aan dat tijdens het creatief proces vier fasen worden doorlopen: oriënteren, onderzoeken, uitvoeren en evalueren. Deze fasen zijn echter niet scherp gescheiden, maar lopen in elkaar over en (soms) door elkaar heen. Centrale vaardigheid binnen deze cyclus is het reflecteren op die verschillende fasen. Deze fasen zijn nodig om tot een nieuwe ontdekking of tot een werk te komen. Het is dit proces dat centraal staat in de ontwikkeling van creativiteit.

2. Creativiteit en de moeilijkheden

X marks the spot, detail, 2019

Voordat de uitkomst zichtbaar wordt, gaat er een heel (emotioneel) proces aan vooraf, "een aantal wonderbaarlijk creatieve mensen vinden delen van het proces lastig en uiterst vermoeiend" (Robinson, 2009, p. 79).

Wat ervaren creatieve mbo-studenten aan moeilijkheden?

Bewust van het gevaar dat ik te veel mijn eigen ervaringen projecteer op mijn studenten heb ik een groep van 60 tweede en derdejaars studenten gevraagd wat zij moeilijk vinden aan creativiteit en wanneer het moeilijk wordt (zie bijlage Artistiek onderzoek 2. De vragenlijsten). Een greep uit de antwoorden: (té) persoonlijk, aan regels moeten houden, originaliteit nastreven, het ervaren van prestatiedruk, het niet lukken, lastig te sturen, en het ontbreken van doorzettingsvermogen. Ook het vergelijken met anderen, loslaten en durven, afvragen wanneer iets goed is, teleurstelling over het resultaat, gedwongen uit de comfortzone te komen, niet goed genoeg voelen, ideeën die door elkaar heenlopen, te snel naar het eindresultaat willen en de eindeloze mogelijkheden worden genoemd, zie Figuur 1.

Studenten vinden het lastig dat er geen goed of fout is, er is geen juiste manier of precies antwoord in te vullen. Het komt uit jezelf. En dat is eng.

Ze komen zichzelf op verschillende vlakken tegen tijdens het trainen van de creativiteitsspier; de manier van werken, de houding en mentaliteit, en dus ook het eigen kunnen. En dit alles in een onderwijsomgeving vol met anderen die met hetzelfde bezig zijn en waar creativiteit zó belangrijk is. Het is dat waar je op beoordeeld wordt, binnen school en straks daarbuiten. Dit maakt zelfbewust. 'Self consciousness is the enemy of expression.' zegt kunstenaar Grayson Perry (2014). Volgens Perry is kunstonderwijs de plek waar je zelfbewust wordt, terwijl dit juist het laatste is wat je nodig hebt. Dit is meteen de ironie of tegenstrijdigheid van het kunst- en creatieve onderwijs en blijkt een hele goede voedingsbodem voor onder andere twijfel, onzekerheid, faalangst en perfectionisme.

De antwoorden laten zien dat het voor bijna iedereen op een ander moment en op een andere manier moeilijk is. Dit maakt dat het creatief proces persoonlijk is. Van de groep respondenten gaf één student aan 'niet veel' moeilijk te vinden. Een ander punt wat naar voren kwam is dat er geen duidelijk onderscheid in de antwoorden te zien is in wat moeilijk gevonden wordt of wanneer dit moeilijk gevonden wordt. Dezelfde soort antwoorden worden genoemd bij beide vragen.

Figuur 1. Wat maakt creativiteit voor jou moeilijk? Een selectie antwoorden van studenten

Welke moeilijkheden ervaren mijn creatieve collega's?

Het creatieve onderwijs bestaat niet alleen uit studenten, de meeste lessen worden gegeven door creatieve docenten. Ik herken veel van mezelf bij studenten, maar hoe is dat voor mijn collega's? In een briefwisseling ontdekte ik dat collega's onder andere moeite hebben met plannen, bestaande structuur, eeuwige twijfel, onzekerheid, stress, uitstelgedrag, frustratie, manisch werken en afdwalen. Ook beginnen en/of eindigen, verwachtingen, vergelijken met anderen en teleurstelling over het gemaakte werk kan als moeilijk worden ervaren (zie bijlage Artistiek onderzoek 1. De briefwisseling).

Antoin Buissink (2020), grafisch ontwerper en docent, vertelt in een blog van HKU (Hogeschool voor de Kunsten Utrecht)⁷ over zijn uitstelgedrag en zijn behoefte, of noodzaak, om informatie te laten sudderen voordat hij echt begint met werken. Dit uitstellen geeft stress en spanning en aan de andere kant heeft hij zoveel materiaal verzameld dat hij er eindeloos in op kan gaan. Hij zegt: "Visueel maken doe ik in dat proces niet. Waardeloos eigenlijk, mijn studenten wil ik juist van dat uitstellen en het in je hoofd opbouwen van werkmateriaal afhelpen, omdat ook dat materiaal van invloed is op wat je maakt".

In de briefwisseling komt het ook ter sprake; "Godverdomme Laura, waarom kunnen wij zelf niet zijn wat wij willen, wensen of dromen wat we onze studenten proberen te leren zijn".

Hele goede vraag en ik heb het antwoord ook niet, sterker, ik ben onderdeel van de 'wij'.

Die tegenstrijdigheid vind ik zelf erg ingewikkeld en door de briefwisseling weet ik nu wel dat ik niet de enige ben die hiermee worstelt.

Een andere groep collega's heeft ook antwoord gegeven op de vraag 'Wat maakt creativiteit voor jou moeilijk?' (zie bijlage Artistiek onderzoek 2. De vragenlijsten). Hier werden onder andere het eigen oordeel, verlies van controle, onbegrepen voelen, uitputting, de eindeloze mogelijkheden, keuzes maken, te weinig tijd hebben, angst dat het gemaakte geen waarde heeft, kwetsbaarheid, faalangst en de terugkerende vraag of er wel weer nieuwe ideeën komen genoemd. Drie van de 14 docenten antwoordden dat ze creativiteit niet moeilijk vinden maar vanzelfsprekend.

Ik maak uit de antwoorden op dat veel van deze docenten (inclusief ikzelf) min of meer dezelfde moeilijkheden ervaren als studenten. Daarnaast ervaren we soms een tegenstelling in het eigen werkproces met wat we studenten proberen te leren.

Ook ons proces is persoonlijk en leeftijd en ervaring lijken hierbij niet van invloed te zijn.

De diversiteit aan antwoorden van alle respondenten samen is groot. In de volgende hoofdstukken heb ik voornamelijk de antwoorden verwerkt die in meer of mindere mate te maken hebben met onzekerheid, twijfel en angst, aangezien dit de emoties zijn die veelal van invloed zijn op verlies van motivatie en hierdoor in dit geval van invloed op de ontwikkeling van creativiteit.

---

⁷ makersmanierenblogs.hku.nl

3. Creativiteit en de invloeden

The outcome, detail, 2019

Te kritisch zijn, te perfect en origineel willen zijn, niet goed genoeg voelen, het zijn gevoelens die mijn studenten en collega's regelmatig tegenkomen. We doen waar we van houden, en toch kunnen zich frustraties en teleurstellingen voordoen (Robinson, 2009).

Tijdens élk nieuw creatief proces, ontstaan vragen als 'wanneer is een idee goed?' en 'wanneer is het creatief?' Ondanks ervaring blijft de onzekerheid, twijfel en angst, of komt deze steeds weer terug.

Wat is van invloed op creativiteit?

Tijdens een eerder onderzoek over de creatieve persoonlijkheid ontdekte ik dat zo wel eigenschappen als gevoel van invloed zijn op creativiteit (Cropley & Cropley, 2013). Creatieve mensen staan open voor nieuwe ervaringen, hebben fantasie en verbeeldingskracht. Ook hebben ze zowel meer controle als flexibiliteit in het cognitieve proces (Feist, 2019). Psycholoog Csikszentmihalyi (1997/2013) gaat verder en stelt dat de creatieve mens een creatieve persoonlijkheid heeft met vele tegenstrijdigheden.

Belangrijke eigenschappen die creativiteit versterken zijn openheid, nieuwsgierigheid, verbeeldingskracht, doorzettingsvermogen en moed.

Hier staan eigenschappen tegenover als een korte spanningsboog, impulsiviteit, moeite met regels, een eigen realiteit ervaren en overgevoeligheid. Tevens maken deze persoonlijkheden misbruik van (te veel) vrijheid, laten zich niet zo snel iets zeggen en zijn soms niet vooruit te branden.

Csikszentmihalyi (1997/2013) benoemt de tegenstellingen van het tegelijkertijd slim en naïef zijn, veel energie hebben maar ook heel goed niets kunnen doen, bescheidenheid en trots, speels en gedisciplineerd, fantasierijk en nuchter, extravert en introvert zijn. Maar ook gedreven én afstandelijk. Ook een bepaalde openheid en gevoeligheid valt hieronder, met het intens voelen van pijn en vreugde.

Naast de creatieve persoonlijkheid spelen ook emoties, positief en negatief, een belangrijke rol. Er is een verband tussen onder andere intrinsieke motivatie, passie en manische buien (het door blijven gaan), deze emoties ondersteunen als het ware creativiteit (Ivcevic & Hoffmann, 2017).

Bij het ondergaan van een creatief proces worden ook minder positieve emoties ervaren; van het onzekere startpunt (Hoe creatief wil ik zijn? Wat zal ervan gedacht worden?) via twijfel en denken dat iedereen het idee stom zal vinden tot de onvermijdelijke frustratie tijdens het ontwerpproces. Positieve emoties zijn vooral van belang in de ideeënfase terwijl neutrale en de minder positieve of zelfs negatieve emoties kunnen leiden tot hele goede prestaties in de latere stadia van het creatief proces. Vaak ontstaat iets nieuws uit onvrede met de oude situatie (Feist, Reiter-Palmon & Kaufman, 2017). De negatieve emotie wordt dan omgezet in een positieve actie.⁸

Studenten beschrijven dat de emoties die ze tijdens het doorlopen van een creatief proces ervaren van puur geluk tot frustratie gaan, van een roze wolk tot verveling, van enthousiasme tot onzekerheid, via woede en concentratie naar opluchting en trots (zie bijlage Artistiek onderzoek 2. De vragenlijsten).

De ervaren emoties zijn van invloed op de manier van werken. Meerdere studenten geven aan dat als het moeilijk wordt de motivatie daalt. Een van de gevolgen hiervan is dat studenten half werk inleveren. Een student geeft aan dat ze heel enthousiast kan starten met een nieuwe opdracht tot ze op een bepaald moment merkt dat haar klasgenoten dit minder ervaren. Zij schaamt zich en probeert zich vervolgens in te houden.

Boos zijn tijdens het creatieve proces kan juist weer helpen focussen en concentreren, volgens een andere student. Dan is ze voor haar gevoel scherper, maar ze wil niet dat iemand dit ziet. De negatieve emoties kunnen ook activerend werken. Zowel positieve als negatieve emoties zijn dus van invloed op de creativiteit, als ze maar sterk aanwezig zijn.

Jacco Olivier heeft zijn worsteling als kunstenaar verbeeld in het werk *Momentum*, een animatie over het eindeloze twijfelen en zoeken tijdens het ontstaansproces van een werk. Hij had gehoopt dat dit minder zou worden naarmate hij ouder werd, maar het tegenovergestelde blijkt waar. De tegenstelling is dat de eindeloze twijfel ook als een motor werkt en hem helpt om te vernieuwen, te bevragen en de juiste weg in te slaan (Swarts & Bos, 2020).

Stills uit *Momentum*, 2019, Jacco Olivier

Wat maakt dat de beleving van creativiteit als complex kan worden ervaren?

De tegenstellingen te vinden in de creatieve persoonlijkheid, met stimulerende én lastigere eigenschappen, maken voor veel studenten en docenten de creatieve persoonlijkheid (en zichzelf) moeilijk te begrijpen. Als je snel iets kunt verzinnen waarom ben je dan snel verveeld, dan verzin je toch iets nieuws? Hoe leg je uit dat je verlegen bent tussen onbekende mensen als je wel makkelijk op een podium gaat staan?⁹

Voor creativiteit is het nodig jezelf te blijven uitdagen, tegelijkertijd genoeg controle te ervaren om het heft in handen te nemen en ook voldoende opwinding voelen om los te durven laten. Dan kom je los te staan van jezelf waardoor je in de ultieme flow¹⁰ raakt (Swarts & Bos, 2020). Dit gebeurt niet vanzelf, dit vraagt inspanning.

^{8, 9} In Essay U4 'De tegenstrijdige persoonlijkheid van Creativiteit'

¹⁰ Flow wordt omschreven als de staat van zijn waarin tijd en ruimte niet meer bestaan, het opgaan in het moment.

Heel tegenstrijdig voelt de zogenaamde 'bedenktijd', de tijd die nodig is om te mijmeren, te sudderen op een idee, waarin vaak 'niets' wordt gedaan, voorafgaand aan het genereren van ideeën. Psycholoog Keith Sawyer (2006) noemt het incubatietijd. Volgens onderzoeker IJzermans (2020) roept deze fase regelmatig gevoelens van bijvoorbeeld schaamte op en wordt het niet erkend als zodanig. Het speelt een onderbelichte maar onontbeerlijke rol in het proces (HKU, 2020). Een van de respondenten herkent dit goed: "Het niks doen, er in je hoofd mee bezig zijn en nachten doorhalen zijn van even groot belang en verdienen dezelfde ruimte. Gek want bij de eerste twee voel ik me vaak rot maar zijn onderdeel van het proces" (zie bijlage Artistiek onderzoek 1. De briefwisseling).

Rationeel weten we dat het erbij hoort, maar emotioneel worstelen we hiermee.

Zijn het tegenstrijdigheden of schijnbare tegenstellingen?

In een artikel over Barbara Kasten en haar analoge fotografiewerk (Schwarz-Turfle, 2015) ontdekte ik een parallel met wat er over haar werk werd gezegd en het creatief proces. Het komt neer op het volgende: vaak is het moeilijk om je eigen proces te begrijpen, om het te interpreteren, om te zien wat er recht voor je gebeurt. Gaat het om wat er echt gebeurt of juist hoe je het ervaart? Je zit er als bedenker, maker, ontwerper, zelf zo middenin. Het wordt benoemd als de lastige connectie tussen zien, ervaren, voelen, begrijpen en de realiteit.

Daarnaast bestaat het creatief proces uit het constant maken van keuzes, in de ideale vorm is het een dynamische balans van divergeren en convergeren. Studenten en docenten geven aan moeilijkheden te ondervinden met waar te beginnen, wanneer te stoppen en het kiezen uit de vele mogelijkheden.

In de westerse wereld is er een sterk vertrouwen in beargumenteerde keuzes, alsof redeneren de enige manier is om tot een inzicht te komen (Mieras, 2009). Maar zoals er geen strikte stappen zijn in een creatief ontwerpproces, is het ook niet zuiver rationeel, en regelmatig intuïtief.

Ondertussen willen we dat studenten bewust keuzes leren maken.

Psycholoog Carel van Parreren (2005) waarschuwt dat op een intuïtieve manier werken niet verkeerd hoeft te zijn maar dat het vervolgens onduidelijk blijft *hoe* de student tot deze resultaten is gekomen.

Kiezen is een onderbewust proces. De hersenen weten al wat die beslissing zal zijn, alleen het zelfbewustzijn weet dit nog niet. Soms heeft dit bewustzijn geen toegang tot taal. Dan wordt het intuïtie genoemd en dit is iets wat je wel weet, maar je weet niet waarom je het weet. Intuïtie lijkt een bewustzijn waarvan de taal ontbreekt (Mieras, 2009).

Tijdens het creatief proces ontstaat vaak de botsing tussen de vrijheid van het bedenken van iets nieuws (alles is nog mogelijk) en de beperkingen van de bedenker in het maken (bijvoorbeeld in vaardigheden, tijd en ruimte).

Of zoals meerdere studenten aangeven dat de handen niet kunnen maken wat het hoofd heeft bedacht, met teleurstelling en/of ontevredenheid over de uitkomst tot gevolg.

Hoe het proces is doorlopen is meestal niet zichtbaar voor de buitenwereld. Daar is alleen de uitwerking, het product, te zien. Ook in het onderwijs zijn de moeilijkheden met bijbehorende emoties vaak niet zichtbaar of wordt er weinig aandacht aan besteed. Waar en wanneer de gevoelens en emoties tevoorschijn komen verschilt per persoon en per project, maar ook welke en hoe hevig.

Volgens van Parreren is inzicht in het eigen proces dan ook van belang om elk volgend proces aan te kunnen gaan.

4. Creativiteit en het bewustzijn

The ruling, detail, 2020

Inzicht in het proces is ook nodig om te leren omgaan met de verschillende aspecten die bij creativiteit horen zoals de creatieve persoonlijkheid, emoties en (schijnbare) tegenstellingen, die als moeilijk ervaren kunnen worden. Dit inzicht begint met bewustzijn.

Wat kan bijdragen aan het vergroten van bewustzijn?

Net als met leerstijlen heeft iedereen een voorkeur voor een bepaald deel van het proces (Foursight, z.d.), waardoor andere delen onderbelicht kunnen blijven. De blinde vlekken, stelt schrijfster Griet Op de Beeck, daar zit alles wat interessant is (Leclaire, 2020). Het bewust worden hiervan is niet genoeg, voor inzicht is meer nodig. Op de Beeck is zeer uitgesproken over het niet wegstoppen van moeilijke emoties maar deze juist aan te gaan. Dat pas iets verandert als ook de emoties die de inzichten teweeg brengen mogen bestaan, en we deze durven te laten bestaan. Wat zou het onderzoeken van de blinde en vervelende vlekken, van docent en student, kunnen bijdragen aan bewustzijn en inzicht?

De briefwisseling

Ik ben een briefwisseling gestart met een tiental collega's om te onderzoeken en uit te spreken waar ikzelf tegen aanloop en om te ontdekken waar de ander tegenaan loopt (zie bijlage Artistiek onderzoek 1. De briefwisseling). Op de website van Mister Motley¹¹ (2020) kwam ik heel treffend tegen; "Zodra iemand een brief verstuurt, vindt er een ontmoeting plaats, 'ik' wordt 'wij'". In de brieven kwamen thema's ter sprake als chaos, structuur, plannen, tijd, focus, concentratie, verwachtingen, taal, angst en kwetsbaarheid en het vermogen en onvermogen hiermee om te gaan. Ik werd tijdens het schrijven van mijn brieven heel erg zelfbewust en vond het hierdoor regelmatig moeilijk om een brief daadwerkelijk af te geven, de wereld in te sturen. Ook werd ik me erg bewust van gedachten die hiermee gepaard gingen, bijvoorbeeld wat er van me gedacht zou worden, zou ik raar gevonden worden? Ik voelde me heel erg onzeker en kwetsbaar en bevond me met elke brief buiten mijn comfortzone. Door het doen heb ik mijn grenzen verlegd. Tegelijkertijd, het delen van onzekerheden en worstelingen heeft voor verbondenheid gezorgd (Van der Lelij, 2019).

De comfortzone - deel 1

Benieuwd naar hoe anderen de comfortzone ervaren, heb ik een klein aantal studenten uitgenodigd hun eigen comfortzone te verwoorden en te verbeelden (zie bijlage Artistiek

---

¹¹ Mister Motley is een magazine over beeldende kunst dat kunst en leven aan elkaar knoopt, <https://www.mistermotley.nl>

onderzoek 3. De opdrachten).

Student D.W. verwoordt haar comfortzone als volgt: "Erbuiten is het vaak zwart en leeg. Het is niet dat ik het niet fijn vind buiten mijn comfortzone maar ik wil niet mijn eigen 'ik' kwijt raken."

Student J.V. ziet het anders: "Buiten je comfortzone komen betekent een verboden gebied betreden op eigen risico. Eenmaal in het verboden gebied is het een enorm doolhof en is er dus geen garantie om er nog uit te komen. Het voelt als iets waarvoor je gestraft kan worden."

We bevinden ons gedurende het creatief proces regelmatig op onbekend (en soms ook op verboden) terrein. De comfortzone is daarentegen de mentale plek waar je je prettig en veilig voelt en waar je weet wat je kunt. Maar pas daarbuiten, in het ongemak, ontdek je en leer je, daar vindt ontwikkeling en groei plaats (Van der Haak, z.d.). Het uit de comfortzone komen, het loslaten en durven ('als het echt wordt') zorgen voor gevoelens van kwetsbaarheid, angst en weerstand. Aan de andere kant, zolang er geen (gezonde) onzekerheid wordt ervaren, bevind je je nog hierbinnen, het moet een beetje schuren, en een beetje pijn doen. Artiest David Bowie¹² (Whately, 2017) verwoordt het helder:

I think it's terribly dangerous for an artist to fulfil other people's expectations. If you feel safe in the area that you're working in, you're not working in the right area. Always go a little further into the water than you feel you're capable of being. Go a little out of your dept and when you don't feel your feet are quite touching the bottom, you're just about in the right place to do something exciting.

De comfortzone - deel 2

En toen zag ik het: ik zoek niet naar een bewustzijn van studenten, maar naar bewustzijn van degenen die het creatief proces begeleiden, de docenten. Dit inzicht heeft me doen besluiten dat ik de focus verleg, terug naar de docent.

We vragen studenten constant buiten de comfortzone te treden om echt te gaan ontdekken en nieuwe dingen te bedenken en maken. In hoeverre doen wij, docenten, dit zelf ook en hoe bewust zijn we ons hiervan? Ik heb collega's gevraagd de eigen comfortzone in woord en beeld te beschrijven (zie bijlage Artistiek onderzoek 3. De opdrachten). De antwoorden zijn in dit geval voor mij minder van belang, het gaat nu niet zozeer om *wat* een ieder ontdekt maar *dat* er ontdekt wordt als ook wat er *ervaren* wordt tijdens het ontdekken en het delen hiervan.

Naast enthousiasme in het begin is ook angst, twijfel en ongemak tijdens het uitvoeren van de opdracht ervaren en verschillende respondenten geven aan dat ze een drempel over moesten om het werk daadwerkelijk in te leveren. Daarnaast valt op te merken dat een aantal respondenten zich meer bewust is dat de comfortzone heel persoonlijk is en niet alleen staat voor 'veilig en voorspelbaar' zoals een respondent schreef. Verschillende reacties laten zien dat de opdracht 'gevoeld' is (zie bijlage Artistiek onderzoek 4. Evaluatie).

Overigens geven verschillende respondenten aan dat vertrouwen en steun (maar ook nieuwsgierigheid) de belangrijkste voorwaarden zijn om buiten de comfortzone te treden, om de volgende stap te durven zetten.

Ik zie hier een link met Vygotsky en de zone van naaste ontwikkeling, het verschil tussen wat een student kan en wat deze kan leren in interactie met anderen (De Haan, 2011).

Dit sluit mooi aan bij wat een van de respondenten schreef over het belang van nabijheid om uit de comfortzone te stappen. In de nabijheid van de docent durft de student de volgende stap te zetten. Moeilijk (onbekend) is niet erg, het is daar waar je leert. Té moeilijk daarentegen is wel een probleem. Dan ontstaat het gevaar van niet meer willen, demotivatie, ontmoediging en ook afkeer. Creativiteit vraagt om het constant verleggen van grenzen, want het gaat om iets nieuws. Ook leren vraagt om het constant verleggen van grenzen. Waar de grenzen liggen is voor iedereen verschillend. Het is dan ook noodzakelijk dat een docent weet in te schatten wat haalbaar is voor elke student.

---

¹² David Bowie is altijd open en eerlijk geweest over zijn eigen creatieve proces, zie onder andere de documentaire The last five years van Francis Whately.

5. Creativiteit en de begeleiding

Details, detail, 2019

Te vaak gaat het nog over wat hoort in plaats van wat helpt. Hoe vaak wordt de vraag 'Hoe gaat het met je?' beantwoord met een 'Goed' terwijl het helemaal niet goed gaat? Zo blijft het echte antwoord, samen met de bijbehorende emoties, verborgen. Ook hier is een bijzondere paradox op te merken; kwetsbaarheid vinden we mooi in anderen, maar eng of zelfs zwak bij onszelf (Van der Lelij, 2019). Dit gebeurt ook in de klas.

Een voorbeeld van wat hoort is de deadline voor een opdracht: eerder inleveren wordt wel gewaardeerd maar later inleveren niet, terwijl dit allebei niets zegt over de kwaliteit van het werk. Overigens ook niet over de inzet van de maker. Waarom levert een student zijn werk eigenlijk te laat in? Is het een kwestie van niet kunnen plannen of desinteresse? Of ligt de oorzaak op een ander vlak, is het misschien (faal)angst, twijfel, teleurstelling of zelfkritiek? En geldt dit misschien ook voor te laat, of helemaal niet komen opdagen in de les? Vragen we hier gericht naar?

Wat is de rol van de docent?

In de begeleiding van creativiteit is juist het eerlijke antwoord belangrijk, je bent aan het leren.

Waar niet naar gevraagd wordt of wat niet verteld wordt, wordt ook niet, of veel moeilijker begeleid. Zo zijn er studenten die op het eerste gezicht heel interessant werk maken maar vervolgens altijd hetzelfde blijven doen, ontwikkeling blijft dan uit (Van Dorsten & Zernitz, 2020). Het is aan de docent om samen met de student op onderzoek uit te gaan.

Reflecteren is een belangrijk onderdeel van het proces en reflectie dient niet alleen op mislukkende of gebrekkig uitgevoerde handelingen gericht te worden (Van Parreren, 2005).

Het afvragen waarom iets wel goed ging helpt om de eerdere belemmeringen beter te begrijpen. Van Parreren stelt dat wie goed reflecteert, bij de volgende poging rekening zal houden met de resultaten hiervan.

Aan de andere kant, dat de ene keer iets (goed) lukt is geen garantie dat het een volgende keer ook lukt. Andersom geldt dit ook.

Creativiteit bestaat nu eenmaal uit risico. Het durven, het loslaten, het kiezen, altijd op zoek naar nieuw en vernieuwing. Het begeleiden van creativiteit vraagt om docenten die inzicht hebben in de parameters van het creatief proces omdat ze dit zelf ook regelmatig doorlopen en/of doorstaan, en zo de worsteling en vertwijfeling (her)kennen. Onderwijs vraagt dan ook om persoonlijke betrokkenheid op het pedagogische en vakinhoudelijke gebied van elke docent (Banning, 2013), juist vanwege die persoonlijke en kwetsbare ontwikkeling van creativiteit en de beleving van het creatief proces. Dit stelt ook hoge eisen aan de leraar als persoon (Banning, 2013).

Het diagnostisch benaderen van een student kan helpen met vragen als hoe pakt een student het aan (Van Parreren, 2005)? Dit in dialoog met de student om samen vervolgens (af) te vragen wat de student nodig heeft; wat helpt verder? Maar dus ook; wat ging goed?

Ik kom altijd weer uit bij ontwikkelend onderwijs waarbij de binding van het kind met de cultuur, de omgeving, de kern is van onderwijs, en de docent hierin de bemiddelaar is (De Haan, 2014). Dit wordt altijd gelinkt aan primair onderwijs maar de uitgangspunten zijn wat mij betreft altijd, op elke leeftijd, van toepassing. Je bent altijd verbonden met omgeving, deze omgeving verandert steeds, dit betekent een leven lang leren, voor iedereen.

6. Creativiteit en aandacht voor de complexe beleving

The ceiling, detail, 2019

Bij de ontwikkeling van creativiteit wordt een serieus (leer)proces doorlopen, met vallen en opstaan. Onderwijs is de omgeving waar creativiteit getraind wordt als een spier (Kelley & Kelley, 2014).

Een terugblik

Ik ervaar zelf veel tegenstrijdigheden en ook strijd tijdens mijn creatief proces, ik zie hier veel van terug bij mijn studenten. Of denk ik dat maar? Op zoek naar antwoorden zijn de vragenlijsten voornamelijk als oriënterend onderzoek begonnen. Uit de antwoorden kan ik opmaken, ja, ook studenten ervaren moeilijkheden. Ditzelfde geldt voor mijn collega's en andere creatieven. Wat er te zien is aan werk en wat er wordt ervaren om hiertoe te komen komt vaak niet overeen. We praten hier bijna nooit over terwijl het een onderdeel is van het ontstaansproces, het proces van inspiratie én frustratie (Mieras, 2009).

De briefwisseling is gestart om uit te wisselen en om te ontdekken, over mezelf, de ander en wat er gebeurt als je het samen bespreekt. Met elke brief gaf ik een stukje van mijzelf weg en kreeg ik weer een nieuw stukje terug. Door open en eerlijk te zijn ben ik dichterbij collega's gekomen en zij dichterbij mij. Er ontstond aandacht voor de moeilijkheden en tegenstrijdigheden die we ervaren. Het maakt me hoopvol en ik voel me minder alleen.

Vanuit de briefwisseling ervaarde ik dat schrijven iets anders vraagt dan een gesprek. Geschreven woorden komen vast te liggen, je legt ze zelf vast, op dat moment, en dit handelen geeft een ander bewustzijn. Tenminste, zo heb ik het ervaren. Schrijven vraagt ook om tijd, tijd om te denken en tijd om te handelen. Of, al schrijvende denkt men.

Vanuit het handelen en ervaren heb ik de comfortzone-opdracht ingezet, bij studenten en docenten. Het is een klein stukje zelfonderzoek om te reflecteren op het eigen handelen en te ontdekken hoe bewust je hier van bent. Het maken (in woord en beeld) is het middel. Door te ervaren worden we (meer) bewust van hoe we zelf omgaan met wat we aan studenten vragen. Bewustzijn is de eerste stap naar aandacht.

Uitkomst - De complexe beleving van creativiteit

De creatieve mens kent vele tegenstellingen, in zichzelf én in het creatieve proces.

Veel studenten geven aan creativiteit moeilijk te vinden, ieder op zijn eigen manier, en op een ander moment. We vragen studenten constant uit hun eigen comfortzone te treden. Het creatief proces is persoonlijk, net als de comfortzone, en dit zorgt voor gevoelens van kwetsbaarheid.

Creativiteit gaat over het onverwachte en het onbekende (het nieuwe) en waar openheid, nieuwsgierigheid, verbeeldingskracht, doorzettingsvermogen en moed gevraagd worden en nodig zijn, ervaren veel studenten onzekerheid, twijfel en angst.

Emoties spelen een belangrijke rol en zijn van invloed op de manier van werken. Juist de emoties die als negatief en/of moeilijk worden ervaren mogen niet genegeerd worden. Deze kunnen naast remmend ook stimulerend werken. Ze zijn zelfs noodzakelijk, ze brengen het proces en dus de creativiteit verder.

Al deze aspecten kunnen voor een complexe beleving van creativiteit zorgen. Of dit om moeilijkheden, tegenstrijdigheden of schijnbare tegenstellingen gaat, maakt niet veel uit, ze zijn een essentieel onderdeel van het proces. Inzicht in het proces is daarom noodzakelijk om de eigen grenzen te ontdekken en leren hier voorbij te durven gaan.

Echter, zonder goede begeleiding kan de beleving van creativiteit te complex worden en (te veel) weerstand oproepen. Motivatie verdwijnt als een student het als té moeilijk ervaart, met het gevolg dat studenten kunnen afhaken of zich niet optimaal (creatief) ontwikkelen.

Aanbeveling - Aandacht voor de complexe beleving

Ook wij, de kunstenaar-docenten, ervaren verschillende tegenstrijdigheden en moeilijkheden tijdens ons eigen creatief proces, we weten het zelf ook niet altijd. Daarnaast ervaren we soms een tegenstelling in het eigen werkproces met wat we studenten proberen te leren.

Als collega's praten we vaak over studenten maar weinig over onszelf, over ons eigen creatief proces, over wat we zelf maken en ervaren. Het zou mooi zijn als dit gaat gebeuren, en om dan de verkregen inzichten in te zetten in het onderwijs, om (nog) gericht en persoonlijker te kunnen begeleiden, niet op wat een student wil worden maar hoe de student de uitdaging van het creatief proces aangaat, met alle vrijheden én beperkingen. Dat deze laatste niet de kop in worden gedrukt maar geleerd wordt om deze te hanteren en in te zetten.

Juist wij, kunstenaar-docenten, hebben kennis, ervaring én invloed. Wij kunnen, nee, moeten opener en eerlijker worden, naar onszelf, naar elkaar en naar onze studenten. Kwetsbaarheid is niet eng, het is onze kracht. Wij zijn het voorbeeld.

Momentum

Het blijkt dat we de onzekerheid, de frustratie, en alles wat erom heen hangt, hoe ongemakkelijk ook, nodig hebben om te komen tot nieuwe oplossingen, het vinden van nieuwe problemen, om voorbij onszelf te gaan en los te komen van het bestaande. We hebben het nodig voor onze creativiteit. Sterker, we hebben creativiteit nodig om los te komen van het bestaande.

Laten we beginnen met het proces zelf te omarmen en te waarderen en tegen onszelf en onze studenten te zeggen: 'Ja, het kan moeilijk voelen. Ja, het kan heftig zijn. Maar als je verder durft te gaan kom je de mooiste dingen tegen. Ik zie je en ik sta naast je, ik ga mee tot waar nodig is.' Waar de rest stopt, gaan wij door. Wie weet waar we uitkomen.

Ik voel me gesterkt vanuit de antwoorden van de respondenten om door te zetten met aandacht te vragen voor de complexe beleving tijdens het proces van (de ontwikkeling van) creativiteit.

De volgende stap is reeds gezet. Ik ga samen met een curriculumverantwoordelijke collega bedenken wat we kunnen doen om aandacht te genereren binnen de school waar we werken.

Nawoord

Dit is voor de creatieve mensen, nu en in de toekomst, die het niet voor lief nemen, die het niet vanzelfsprekend vinden en elke dag ondervinden dat het hard werken is. En strijd ervaren. Ik heb dit essay uit hoop geschreven, een hoop op een zachtere wereld met meer aandacht en bewustzijn. We *zijn* gevoelig en kwetsbaar, en nu is de tijd om dit in te zetten.

Het is geen zelfhulpprogramma, het is gericht op aandacht, bewustzijn, erkenning en openheid en niet meer te hoeven doen alsof.

Het is geen probleem om je zo te voelen, het is onderdeel van het creatief proces. En je hebt het zelfs nodig. Wij zijn nodig.

Vanuit een vermoeden (met een vleugje overtuiging én idealisme) ben ik dit onderzoek gestart. Afgelopen twee jaar ben ik bewuster (nog) meer gaan delen met studenten en heb ik gemerkt dat ook zij opener worden. Ze werden bijvoorbeeld rustiger en/of vonden hun motivatie terug. Sinds een klein jaar deel ik bewuster met collega's, wat mij weer rustiger maakt en helpt mijn (nog steeds idealistische) motivatie te behouden.

Ook mijn eigen proces is rustiger geworden, met minder paniek op het einde, en uiteindelijk minder verzet. Ik ben de lastigere momenten anders gaan gebruiken, waardoor ik meer waardering heb gekregen voor mijn eigen chaotische en langzame manier van werken. Ik heb nu eenmaal (meer) tijd nodig en ik neem deze dan ook, sinds kort met minder schaamte en meer geduld.

Ik heb zoveel uitkomsten uit dit onderzoek verkregen dat ik er met 5000 (en een beetje meer) woorden niet aan toe kom om alles te behandelen. Dat is ook niet erg, creativiteit gaat ook over beperkingen. Maar ik heb sporen losgelaten waarvan de uitkomsten me nog steeds bezig houden, zoals de antwoorden van studenten op vragen over de invloed van beoordelen.

Feedback blijkt regelmatig te voelen als een beoordeling en ik ben geschrokken van studenten die werken naar de verwachting van de docent (zie bijlage Artistiek onderzoek, 5. Niet gebruikte uitkomsten). Op een ambitieuze vakschool voor creativiteit...

Creativiteit gaat juist niet over verwachtingen, maar over het onverwachte, ook voor de docent! Zouden de docenten dit in de gaten hebben en hier iets aan (willen) doen? Er is nog veel te doen en ik geloof dat ik nog lang niet klaar ben. Maar voor nu wel even, dus wordt vervolgd.

Onderzoeken tijdens COVID-19

Sinds de uitbraak van het coronavirus is alles anders en niets meer vanzelfsprekend. Van de ene op de andere dag zaten we thuis. De klassen leeg, niemand meer om te observeren en in te haken op wat ik zie gebeuren.

Geen momenten meer om even tussendoor iemand te bevragen. Het creatieve proces gebeurt nu thuis, buiten mijn zicht om. Ik kan alleen nog reageren op wat er gedaan is, niet meer op wat er op dat moment gebeurt. Het begeleiden van het proces werd totaal anders. Dat was even schakelen, mijn zintuigen moesten zich herschikken.

Verschillende ideeën heb ik door de nieuwe situatie niet kunnen uitvoeren, andere zijn hierdoor juist ontstaan.

Dankwoord

Allereerst noem ik mijn studenten, heel veel dank voor het invullen van alwéér een vragenlijst, het maken van de opdrachten, voor de gesprekken, voor het luisteren en voor het zijn. Want zonder jullie geen reden voor een onderzoek.

Mijn collega's, degenen met wie ik veel contact heb, minder contact of zelfs bijna geen contact, heel veel dank voor het meewerken aan mijn onderzoek. Dank voor het verlaten van de comfortzone. Jullie medewerking was van essentieel belang. Tevens veel dank aan creatieve vrienden die hebben meegeholpen.

Veel dank aan SintLucas voor het mogelijk maken.

Michiel, die al maanden niet vrij in huis kan bewegen vanwege alle stapels, overal. Dank voor je steun, en voor de vele verse fruitsalades.

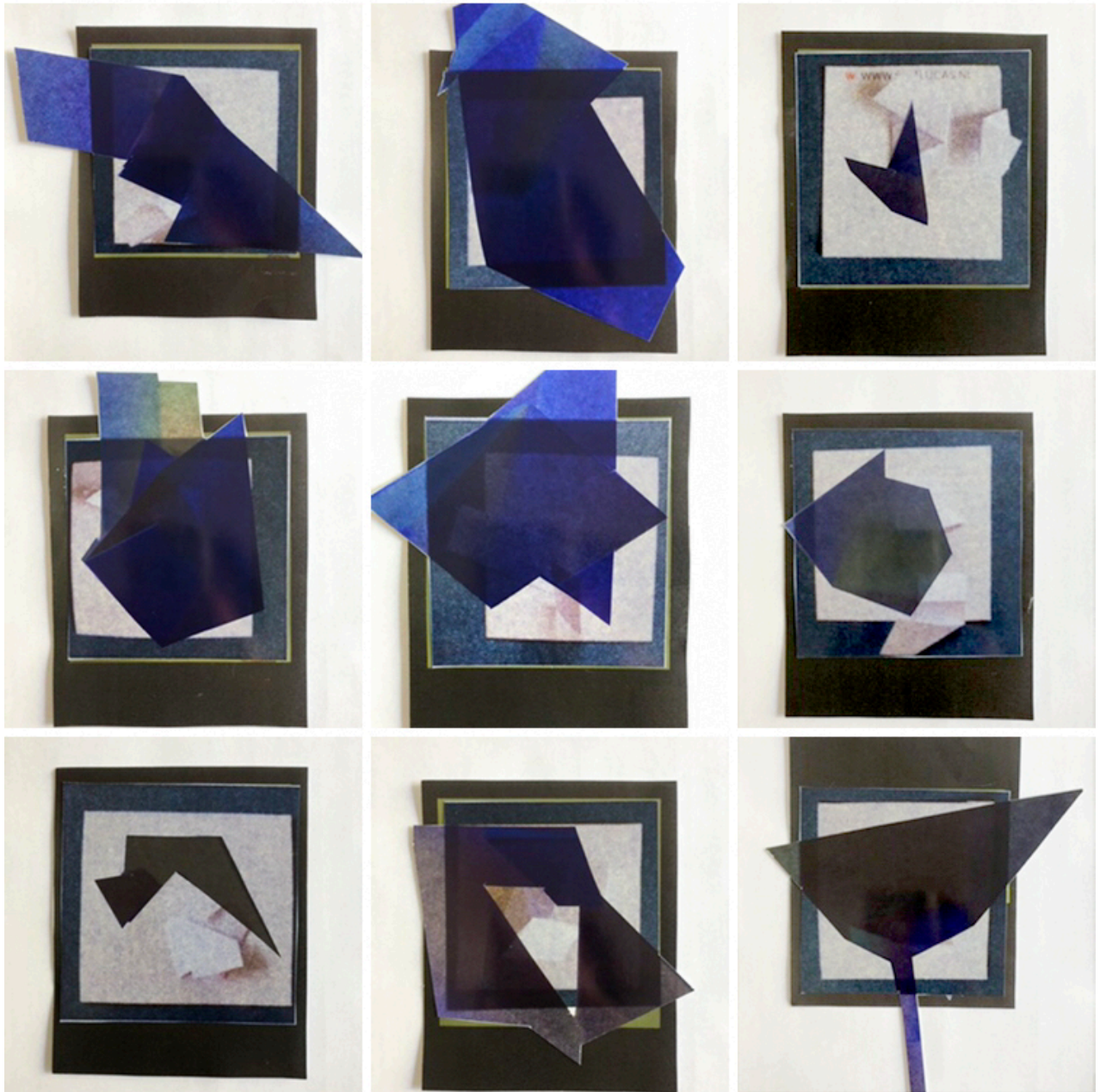
En dan nog de docenten van ArtEZ, heel veel dank voor het uitdagen tot nadenken, ontdekken en (be)vinden, en mij te dwingen dit uit te spreken.

En Astrid, schrijven doe je inderdaad niet alleen, ik heb nog nooit zoveel mensen betrokken in mijn proces. Dank je wel voor alle constructieve feedback en het doorzien van mijn trucjes en valkuilen.

"If there is pain, nurse it, and if there is a flame, don't snuff it out, don't be brutal with it ...

But to feel nothing so as not to feel anything - what a waste!"

- A. Aciman, Call me by your name

Details #2, 2020

Literatuurlijst

- Banning, B. W. J. M. (2013). Existentieel eigenaarschap: de pedagogische en vakinhoudelijke professionaliteit van de leraar. In R. Kneyber & J. Evers (Reds.), *Het alternatief*. (pp. 115-130). Amsterdam: Boom.
- Boessen, J. (2020, 30 april). *Mens is een vorm is een machine*. Geraadpleegd op 30 april 2020, van <https://www.mistermotley.nl/art-everyday-life/een-dier-een-ding-een-mens-een-vorm-een-machine%C2%A0>
- Buissink, A. (2020, 10 juli). *Uitstellen, werken met tijd en tijdsdruk*. Geraadpleegd op 6 juni 2020, van <https://makersmanierenblogs.hku.nl/antoinbuissink2/>
- Congdon, K. G. (2018). *The making of an artist: Desire, courage and commitment*. Bristol: Intellect Books.
- Cornelis, E. (2020, 19 mei). *Validering van werk binnen het hedendaagse discours*. Geraadpleegd op 6 juni 2020, van <https://makersmanierenblogs.hku.nl/validering-van-werk/>
- Cropley, A., & Cropley, D. (2013). *The dark side of creativity in the classroom: The paradox of classroom teaching*. Geraadpleegd op 6 mei 2019, van https://www.researchgate.net/publication/260210532_The_dark_side_of_creativity_in_the_classroom_The_paradox_of_classroom_teaching
- Csikszentmihalyi, M. (1997/2013). *Creativity: The psychology of discovery and invention*. New York: HarperCollins Publishers.
- De Haan, D. (2011). *Persoonsvorming en Ontwikkelingsgericht Onderwijs*. Geraadpleegd op 12 januari 2020, van <https://www.inholland.nl/media/10301/persoonsvorming-en-ogo-essay-oktober-2011.pdf>
- Feist, G. J. (2019). The function of personality in creativity: Updates on the creative personality. In J. C. Kaufman & R. J. Sternberg (Reds.). (2019). *The Cambridge handbook of creativity* (second edition, pp. 353-373). Cambridge: University Printing House.
- Feist, G. J., Reiter-Palmon, R., & Kaufman, J. C. (Reds.). (2017). *The Cambridge handbook of creativity and personality research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FourSight (z.d). *About FourSight*. Geraadpleegd op 2 augustus 2020, van <https://foursightonline.com/about-foursight/>
- HKU onderzoek (2020, 15 maart). *Het maakonderzoek volgt een cyclus*. Geraadpleegd op 6 juni 2020, van <https://makersmanierenblogs.hku.nl/avmocyclus/>
- Ivcevic, Z., & Hoffmann, J. (2017). Emotions and creativity: From states to traits and emotion abilities. In G. J. Feist, R. Reiter-Palmon & J. C. Kaufman (Reds.), *The Cambridge handbook of creativity and personality research*. (pp. 187-213). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kelley, T., & Kelley, D. (2014). *Creative confidence: Unleashing the creative potential in us all*. Londen: William Collins
- Leclaire, A. (18-1-2020) *Interview Griet Op de Beeck: 'Ik vind dat we pijn heel ernstig moeten nemen'*. Geraadpleegd op 18 mei 2020, van <https://www.vn.nl/griet-op-de-beeck/>
- Mieras, M. (2009). *Ben ik dat? Wat hersenonderzoek vertelt over onszelf (Tiende druk)*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Mulder, N. & Kolsteeg, J. (2019). *Chaordisch projectmanagement voor de creatieve industrie*. Amsterdam: Boom.
- Perry, G. (2014). *Playing the gallery*. Londen: Penguin Group.

Redactie. (2020, 20 april). *Lieve vreemde: Tudor en Robert Glas stuurden elkaar brieven*. Geraadpleegd op 28 april 2020, van <https://www.misttermotley.nl/art-everyday-life/lieve-vreemde-tudor-bratu-en-robert-glas-stuurden-elkaar-brieven>

Robinson, K., & Aronica, L. (2009). *Het element: Als passie en talent samenkomen*. Houten: Spectrum.

SintLucas. (z.d.). *MBO-opleidingen*. Geraadpleegd op 3 augustus, van <https://www.sintlucas.nl/mbo/>

SLO: Curriculum van de toekomst (2019a). *Creatief denken en handelen*. Geraadpleegd op 8 juni 2019, van <http://curriculumvandetoekomst.slo.nl/21e-eeuwse-vaardigheden/creatief-denken-en-handelen>

SLO (2019b, 30 oktober). *Creativiteit*. Geraadpleegd op 7 juli 2020, van <https://www.slo.nl/thema/vakspecifieke-thema/kunst-cultuur/leerplankader-kunstzinnige-orientatie/lexicon/creativiteit/>

Sawyer, R. K. (2006). *Explaining creativity*. Oxford: Oxford University Press.

Schwartz-Turle, H. (2015, 12 augustus). *Barbara Kasten's Slippery Analog Photography*. Geraadpleegd op 29 april 2020, van <https://hyperallergic.com/229464/barbara-kastens-slippery-analog-photography/>

Swarts, S. & Bos, B (Reds.). (2020). *Momentum*. Wassenaar: Stichting Voorlinden

Van der Haak, P. (z.d.) *Comfort zone remmende factor bij veranderingen*. Geraadpleegd op 21 mei 2020, van <https://www.talentontwikkeling.com/blog/comfort-zone-veranderingen/>

Van der Lelij, O. (2019, 27 mei). *Laat vaker zien wat je dwars zit*. Geraadpleegd op 14 mei 2020, van https://www.psychologiemagazine.nl/artikel/laat-zien-wat-je-dwars-zit/?utm_source=nieuwsbrief&utm_medium=email&utm_term=&utm_content=&utm_campaign=Nieuwsbrief2020_05_21_def

Van Dorsten, T. & Zernitz, Z. (2020). *Speciaal verbeeld*. Utrecht: LKCA

Van Parreren, C.F. (2005). *Ontwikkend onderwijs*. Leuven: Uitgeverij Acco

Whately, F. (2017). *David Bowie: The last five years*. BBC.

IJzermans, J. (2020, 13 februari). *Het niet-makend handelen is onlosmakelijk deel van het maken*. Geraadpleegd op 6 juni 2020, van <https://makersmanierenblogs.hku.nl/jijnietmakendhandelen/>

Stills van Momentum (Jacco Olivier, 2019) zijn gefotografeerd door Laura Nieuwenhuis op 7 juni 2020 in museum Voorlinden, Wassenaar.

Alle overige afbeeldingen eigen werk.

Mijn eerder geschreven werk is te vinden op www.lauranieuwenhuis.nl

